

Un punct de vedere asupra structurii de clasă actuale din România

Laureana Urse

Institutul de Cercetare a Calității Vieții

La începutul anilor '90, după clarificarea obiectivelor politice și economice, în România au început reformele perioadei postcomuniste. Concomitent, a început și procesul restructurării de clasă, proces care este în curs de desfășurare; el constă în transformarea vechilor clase sociale (țăranimea și clasa muncitoare), în formarea unor noi clase sociale (clasa de sus, clasa de mijloc și clasa de jos) și într-o nouă ierarhizare a claselor sociale.

Pentru analiza noii structuri de clasă, este necesară evaluarea moștenirii comuniste din punctul de vedere al structurii de clasă și clarificarea premiselor teoretice de abordare a structurii de clasă, adaptate la specificul românesc. Este necesară și analiza schimbărilor postcomuniste în general, dar și a schimbărilor cu efect direct asupra formării unei noi structuri de clasă.

Consider că în prezent în România structura de clasă în formare este compusă din clasa de sus, clasa de mijloc, clasa muncitoare, țăranimea și clasa de jos.

Clasele sociale noi (clasa de sus, clasa de mijloc și clasa de jos) sunt în stadii diferite de formare: clasa de sus se află în stadiul cel mai avansat de formare, în timp ce clasa de jos este cel mai puțin constituită din cauza sărăciei larg răspândite ca urmare a crizei economice pe care o traversează societatea românească.

Clasele sociale vechi se află fie într-un proces de dobândire a unei noi identități (țăranimea), fie într-o criză de identitate încă în desfășurare (clasa muncitoare).

Analiza pe larg a acestor probleme constituie subiectul prezentului articol.

Ca urmare a transformărilor politice, economice și sociale, în România are loc un proces de restructurare de clasă în cadrul căruia se transformă vechile clase sociale, respectiv clasa muncitoare și țăranimea, se formează noi clase sociale (clasa de sus, clasa mijlocie și clasa de jos), se modifică locul vechilor clase în cadrul noii structuri, se schimbă raporturile dintre clase. Acest proces are loc concomitent cu formarea capitalismului românesc postcomunist și în condițiile în care, pe plan mondial, unii cercetători pun problema dispariției

claselor sociale, în timp ce alții resping ideea dispariției claselor sociale și deplâng renunțarea la conceptul de *clasă socială*: „Răspândirea acestei noi *vulgata planetare* – din care lipsesc o serie de cuvinte precum *capitalism, clasă, exploatare, dominație, inegalitate*, toate revocate sub presiunea unei presupuse învechiri a lor – este rezultatul unui imperialism simbolic... Ca și în cazul dominației etnice, imperialismul cultural este un gen de violență simbolică [...] a cărei specificitate constă în faptul că universalizează particularismele legate de

o experiență istorică singulară. Așa cum, în secolul al XIX-lea, o serie de chestiuni considerate filosofice – precum tema spengleriană a «decadenței» – erau dezbătute în toate Europa și își aveau originea în particularitățile și conflictele istorice proprii lumii universitarilor germani, tot așa astăzi o serie de argumente rezultate în mod direct din confruntările intelectuale generate de particularitățile societății și universităților americane s-au impus asupra întregii planete” (Bourdieu și Wacquant, 2000).

Problematika restructurării de clasă într-o societate postcomunistă este deosebit de complexă, în consecință în analiza de față vor fi abordate numai unele probleme; nici chiar o abordare parțială nu poate trece peste „materia primă” din care se formează noua structură de clasă, evidențierea noilor grupuri, categorii, segmente sociale ce sunt implicate în formarea noilor clase, soarta vechilor clase sociale.

Moștenirea comunistă

Restructurarea de clasă postcomunistă pleacă de la realitatea de clasă din perioada comunistă. Modelul comunist de tip stalinist aplicat României la sfârșitul anilor '40 ai secolului trecut implică și o anumită structură de clasă care s-a format dirijat de sus în jos. Formarea noii structuri de clasă de tip comunist s-a produs în urma măsurilor economice care au fost luate și prin impunerea fermă a unui deziderat ideologic: desființarea „exploatării” bazate pe proprietatea privată inegal distribuită, distrugerea vechii structuri de clasă și impunerea uneia noi, în care clasa muncitoare are rolul conducător.

Primul instrument economic (în concordanță cu dezideratul ideologic) de distrugere a vechii structuri de clasă și de formare a uneia noi a fost etatizarea vieții economice;

aceasta s-a făcut în agricultură prin exproprierea și prin „colectivizare”/„cooperativizare” forțată, iar în industrie și celelalte sectoare economice prin naționalizări. Consecința imediată a fost dispariția unor clase sociale și segmente de clasă.

În agricultură au dispărut, în etape succesive, diferite categorii de proprietari agricoli care reprezentau unii „burghezo-moșierimea”, alții – clasa de mijloc rurală.

În industrie și alte sectoare economice a dispărut burghezia și clasa de mijloc urbană. În opinia lui Mihail Manoilescu, burghezi propriu-ziși erau formați din: 1) marii industriași; 2) marii comercianți; 3) bancherii; 4) marii proprietari rurali (ca urmare a integrării marii proprietăți agricole în capitalism); 5) rentierii și proprietarii de imobile urbane; 6) inginerii și economiștii care exercitau funcțiuni economice private.

O dată etatizată viața economică, au fost controlate veniturile populației pentru menținerea unor diferențe minime.

În planul structurii de clasă, rezultatul etatizării vieții economice și al controlului nivelului veniturilor a fost formarea unei noi structuri de clasă. În agricultură s-a format clasa țăranimii cooperativizate și un segment de muncitori agricoli. S-a menținut categoria „țăranilor cu gospodării individuale” (necooperativizați), care dețineau circa 9% din suprafața agricolă totală și despre care se vorbea, în general, puțin. În industrie, prin etatizare și prin dezvoltarea rapidă și forțată a noii industrii de stat, s-a format nucleul de bază al principalei clase a comunismului – clasa muncitoare. Clasei muncitoare din industrie i s-au alăturat segmente de muncitori din alte sectoare economice.

În societate mai existau funcționarii și intelectualii (persoane cu studii superioare), evidențiați ca atare în datele statistice, dar a căror apartenență de clasă a fost confuză. În discursurile oficiale, structura de clasă

era reprezentată prin clasa muncitoare și țărănimea cooperatistă cărora li se alăturau intelectualii (inițial denumiți „pătura intelectualității”).

Cercetările întreprinse de sociologi nu se puteau abate de la abordarea oficială, dar au fost cu nuanțe diferite în funcție de etapa comunismului românesc. În ultima sa etapă, cercetările s-au axat pe structura socială în cadrul căreia au fost identificate, pe lângă țărănime, clasa muncitoare, intelectualitate, și „alte categorii de oameni ai muncii”, respectiv „personal din administrație și servicii”, „meseriași cooperativizați”, „țărani cu gospodărie individuală”, „meseriași particulari și liber-profesioniști” (Drăgan, 1989).

În ceea ce privește relațiile dintre clase, formulări de tipul „convergența acțiunii tuturor claselor”, „perfecționarea relațiilor dintre clase”, „întărirea concordanței de interese fundamentale dintre clase și categorii” sunt numai deziderate ideologice induse în mentalul colectiv prin repetare. Referitor la interesele economice specifice fiecărei clase și revendicările corespunzătoare, se poate răspunde, parafrazându-l pe R. Aron: nu regimul economic al „socialismului real” le exclude, ci regimul politic al acestuia (R. Aron spunea că suprapunerea revendicărilor economice cu punerea în discuție a organizării sociale, deci lupta de clasă, nu este exclusă de regimul economic al socialismului, ci de către regimul politic al acestuia).

Clarificarea obiectivelor postcomuniste

Imediat după căderea comunismului în România a existat o anumită confuzie privitoare la sistemul politic și socioeconomic postcomunist. Obiectivul politic – democrația – s-a clarificat mai repede, cel puțin formal. S-a încetățenit termenul *tranziție*, dar afirmarea explicită a tranziției la

capitalism a întârziat atât din cauza rezervei față de acest obiectiv (oameni politici și segmente de populație), cât și a unor mentalități reziduale în cadrul cărora capitalismul avea conotații negative.

În literatura de specialitate internațională există diferite abordări ale postcomunismului. Spre exemplu, pentru unii analiști, în societățile postcomuniste se edifică „capitalisme de periferie”. Există puncte de vedere conform cărora capitalismul este unic (dezvoltat în contexte naționale specifice) și puncte de vedere conform cărora capitalismul nu a fost și nu este unic, de aici posibilitatea analizei comparative a capitalismelor.

Modalitățile de tranziție de la comunism la capitalism/capitalisme sunt considerate a fi „tranziții prin imitație” sau „capitalism prin proiect”, respectiv „dependența de viitor”; în cazul „dependenței de trecut”, capitalismul postcomunist este un produs degenerat al moștenirii comuniste.

Din perspectiva prezentei analize, România se află în proces de tranziție de la comunism la capitalism, proces ce include și restructurarea de clasă, plecând de la o structură de clasă specifică unei societăți comuniste în care nu au existat încercări de reformare a „socialismului real”.

Schimbări postcomuniste cu efecte directe asupra restructurării de clasă

Postcomunismul, în general, este marcat de trăsăturile esențiale ale comunismului. În contextul analizei de față interesează două caracteristici esențiale ale comunismului: socializarea proprietății și rolul capitalului politic. Consecința socializării aproape integrale a proprietății a fost împiedicarea dezvoltării unei clase de proprietari privați. Ca urmare, în postcomunism se face trecerea, prin reforme de sus în jos, de la un sistem în care predomină proprietatea colectivă la un sistem în care proprietatea

privată predominantă sau deține o pondere importantă. De asemenea, în comunism capitalul economic a fost marginalizat, în timp ce capitalul politic a avut un rol important. În postcomunism are loc dezinstituționalizarea capitalului politic și reevaluarea capitalului economic. Aceste două fenomene au un rol hotărâtor pentru procesul restructurării de clasă.

În contextul specific României, unde în perioada comunistă nu s-a dezvoltat o economie secundară ca precursoră a economiei de piață postcomuniste, trecerea la o societate în care proprietatea privată este garantată influențează decisiv procesul restructurării de clasă.

În țările capitaliste dezvoltate se vorbește de mult timp despre diminuarea rolului proprietății private. În România postcomunistă rolul proprietății private nu scade nici în general, nici în ceea ce privește restructurarea de clasă, chiar dacă în procesul de transformare a capitalismului postcomunist nu reface întregul traseu al formării capitalismului occidental. Proprietatea privată determină formarea unor noi clase sociale sau segmente de clasă și schimbarea caracteristicilor vechilor clase. Este necesară însă precizarea că proprietatea privată și proprietatea în general nu reprezintă unicul criteriu de diferențiere a claselor, dar rolul ei e important.

Schimbările în statutul profesional contribuie, la rândul lor, la procesul restructurării de clasă. Deși pe ansamblul țării predominantă salariații (dar cu scăderea constantă a ponderii lor), ponderea persoanelor cu statutul profesional specific unei economii de piață (chiar în formare), respectiv lucrătorii familiari și mai ales patronii, a înregistrat în România o creștere constantă, contribuind la formarea unor segmente de clasă noi.

Modificările structurii populației ocupate ca urmare a reducerii activității în unele domenii, a creșterii activității în alte

sectoare și a apariției unor sectoare de activitate au efecte directe asupra restructurării de clasă. În România postcomunistă, industria și-a redus drastic activitatea, au apărut noi domenii de activitate (financiar-bancar, tranzacții imobiliare ș.a.), iar agricultura a atras mai multe persoane datorită retrocedării pământului agricol (mecanizare insuficientă) și a șomajului, implicit are la migrația spre sate a unei părți dintre șomerii și alte categorii de populație. Aceste fenomene au determinat creșterea populației ocupate în agricultură, scăderea populației ocupate în industrie și ocuparea în noi domenii de activitate. Toate aceste schimbări au efecte asupra restructurării de clasă.

Nu în ultimul rând, noile inegalități economice care s-au format după 1989 contribuie la formarea noii structuri de clasă. După 1989 în România au avut loc : 1) accentuarea inegalităților economice ; 2) diversificarea, după criterii, a inegalităților economice ; 3) reconfigurarea inegalităților. Inegalitățile economice se referă la inegalități de venituri, inegalități de proprietate și inegalități de acumulare. În analiza inegalităților de venituri trebuie să se pornească de la sursa veniturilor și de la semnificația diferitelor surse de venituri ; o atenție specială trebuie acordată distribuției veniturilor salariale, a veniturilor din activitatea de întreprinzători. Ponderea acestor tipuri de venituri este expresia transformărilor economice din societate și se regăsesc în noua structură de clasă în formare. În România s-a produs trecerea de la o societate salarială de tip comunist la o societate salarială specifică tranziției la capitalism în care, la nivelul întregii populații, veniturile provenite din libera inițiativă au cunoscut o dinamică lentă, ponderea veniturilor din libera inițiativă nu este încă semnificativă, iar proprietatea are un rol modest în furnizarea veniturilor (Mărginean și Bălașa, 2002, 260). În ceea ce privește salariile, problemele ce se pun

în contextul analizei restructurării de clasă sunt cele referitoare la locul lor în structura surselor de venit, precum și noua ierarhizare a acestora, în condițiile în care s-au mărit diferențele salariale. Inegalitățile salariale care s-au produs au generat re poziționarea salariaților între ei și a lor în raport cu celelalte categorii de populație, grupate în funcție de statutul profesional.

Inegalitățile economice își găsesc forma de manifestare și în proprietate privată, respectiv în tipurile ei, în distribuția acesteia, în calitatea ei de a fi sursă directă sau indirectă de venit.

Inegalitatea de acumulare este un alt tip de inegalitate economică pe care o regăsim în configurarea claselor sociale. Inegalitatea de acumulare se structurează pe mai multe niveluri: a) bunuri de folosință îndelungată; b) alte bunuri de valoare (opere de artă, bijuterii de valoare etc.); c) casă, teren intravilan, pământ arabil și păduri; d) cont în bancă. Inegalitățile de acumulare au ca sursă atât inegalitățile de venituri și de proprietari, cât și cele ce derivă din moștenire.

Premise teoretice ale abordării structurii de clasă

În identificarea structurii de clasă din România este necesar să se pornească de la considerente teoretice adaptate la specificul societății românești.

– Clasa socială are o dimensiune economică, dar nu se reduce la aceasta, ea fiind mult mai complexă decât gruparea după criteriul economic.

– Principalele criterii economice de diferențiere sunt veniturile, proprietatea și acumulările.

– Pentru diferențierea claselor sociale la criteriile economice, se adaugă ocupația, statutul profesional, educația, valorile și mentalitățile, limbajul și forma de expresie proprii, stilul de viață.

– Clasa socială înseamnă și șanse de viață specifice.

– Clasa socială înseamnă durată și continuitate peste generații, chiar dacă toate clasele se află într-un proces permanent de transformare în interiorul fiecăreia și în relațiile dintre ele, proces ce poate duce la dispariția unor clase și la apariția altora în anumite perioade și conjuncturi istorice.

– Din perspectiva indivizilor care o compun, clasa socială este resimțită și conștientizată; indivizii aparținând unei clase se văd și se tratează ca egali.

– Problema intereselor de clasă trebuie pusă în raport cu specificul și cu stadiul de dezvoltare al societății analizate, în raport cu structura de clasă existentă la un moment dat în societatea respectivă, dar și în raport cu perspectiva teoretică în funcție de care sunt analizate clasele sociale. În analiza de față nu se adoptă ideea obligativității intereselor politice ale claselor sociale (K. Marx) și este pusă sub semnul întrebării ideea că o clasă socială există numai dacă ea capătă conștiința identității de interese (Ralf Dahrendorf). În ceea ce privește interesele economice, asocierea lor cu clasele sociale depinde de tipul și de stadiul de dezvoltare a fiecărei societăți. În societățile contemporane dezvoltate există opinii conform cărora a avut loc procesul de segmentare a intereselor, de aceea este dificil de identificat interese economice specifice fiecărei clase sociale. Dar configurația organizării socioeconomice și stadiul de dezvoltare la un moment dat pot determina comunități de interese suprapuse structurii de clasă. Situația din România de astăzi este un exemplu în acest sens.

– Referitor la relațiile dintre clase, perspectiva din care se face analiza restructurării de clasă din România postcomunistă respinge ideea luptei de clasă și a relațiilor conflictuale dintre acestea (K. Marx), precum și pe cea a existenței, în mod obligatoriu, a relațiilor concurențiale sau de

competiție dintre clase. Între clase există indiferență, dependență și colaborări; predomină una sau alta dintre aceste relații, în funcție de perioadă, de conjuncturi și de specificul societății sub aspectul nivelului de dezvoltare, al tipului de dezvoltare și al structurii de clasă pe care le are. În anumite condiții, mai ales în societățile cu capitalism și democrație insuficient consolidate și cu un nivel de dezvoltare și de bunăstare mai redus, pot apărea și situații conflictuale. În general însă, în societatea modernă de tip occidental, segmentarea intereselor nu mai permite izbucnirea unor conflicte la nivel de clase sociale. Rezolvarea conflictelor care pot apărea este posibilă datorită mecanismelor democrației: dialogul social instituționalizat și mecanismele democratice de schimbare a guvernelor, care previn extinderea unor conflicte, diminuează intensitatea acestora sau le înlătură prin rezolvări, cel puțin punctuale, ale unor probleme ce țin de sursa conflictului.

Restructurarea de clasă

După 1989, o dată cu clarificarea obiectivelor majore de politică economică – pe plan intern și de politică externă –, în ciuda unor diferențe dintre partidele politice semnificative, în România a început procesul reformelor economice dirijate de sus în jos, al cărui scop este o economie de piață funcțională și aderarea la Uniunea Europeană.

În acest context a început și procesul restructurării de clasă, proces care este în curs de desfășurare; el constă în re poziționarea vechilor clase sociale (clasa muncitoare și țărănimea) în cadrul unei structuri de clasă în formare, cu componente noi. Repoziționarea vechilor clase sociale se produce concomitent cu dobândirea unei noi identități la țărănime și cu o criză de identitate încă în desfășurare la clasa muncitoare. Atât clasele vechi în transformare, cât și cele noi în formare învață noile

roluri de clasă. Într-o societate aflată în transformare profundă și rapidă, învățarea noilor roluri de clasă se produce în contexte deseori confuze, iar învățarea întâmpină dificultăți, ceea ce poate duce la eșecuri și la apariția unor conflicte între noul rol de clasă și alte roluri. În contextul românesc, dificultățile în învățarea noului rol de clasă sunt identificate atât la clasele noi în formare, cât și la clasele vechi în transformare; dificultățile sunt dramatice atunci când se produce și o declasare (cum este cazul clasei muncitoare).

În prezent, în România structura de clasă în formare este constituită din clasa de sus, clasa de mijloc, clasa muncitoare, țărănimea și clasa de jos.

Clasele noi (clasa de sus, clasa de mijloc și clasa de jos) sunt în stadii diferite de constituire. Clasa de jos pare să fie cel mai puțin constituită, din cauza unui motiv fundamental: nivelul de trai scăzut din țară și sărăcia larg răspândită, care este, la rândul ei, „rezultatul eșecului sistemului”. În România s-a produs treptat, după 1989, o „explozie a sărăciei și a excluziunii sociale generată de o puternică criză cumulată a socialismului și a tranziției, întinsă pe mai mult de un sfert de secol” (*Planul național antisărăcie*, 2002, 94). Din pricina acestui fenomen, se află în stare de pauperizare temporară și categorii de populație care în mod tradițional se situează în clasa de mijloc. În acest context, constituirea clasei de jos este întârziată în raport cu celelalte clase noi, iar segmentele care o compun încă sunt confuze.

Clasa muncitoare de astăzi este continuatoarea clasei muncitoare din perioada comunistă. Clasa muncitoare a fost prezentă în structura de clasă a României pe tot parcursul secolului XX. În 1915, Madgearu recunoaște existența unui proletariat industrial „deopotrivă în industria mică și în industria mare, deosebite unul de altul, dar și cu unele caracteristici comune”. În anul

1921, Drăghicescu afirmă existența a patru clase sociale în societatea românească, respectiv clasa marilor proprietari funciari urbani și rurali, clasa burgheză, țărănimea și proletariatul industriei mari și al meseriilor. Până la începutul celui de-al doilea război mondial, numeric, clasa muncitoare crește.

În perioada comunistă, noua clasă muncitoare cunoaște atât asemănări, cât și diferențe semnificative față de clasa muncitoare din țările Europei Occidentale. Fenomenele comune se referă la deplasarea masivă a țărânimii spre orașe și industrie, la creșterea semnificativă a numărului femeilor în cadrul muncitorimii, îmbunătățirea condițiilor de muncă, creșterea nivelului de trai, creșterea nivelului de școlaritate și apariția muncitorului navetist. Fenomenele diferențiatore sunt rezultatul politicii economice și al dimensiunii ideologice din România. Printre fenomenele diferențiatore și specifice pentru România, ca și pentru celelalte „țări socialiste”, sunt: 1) lipsa șomajului; 2) continua creștere numerică și afirmarea importanței și a rolului conducător al clasei muncitoare (concomitent, în Europa de Vest, numărul și importanța muncitorilor din industrie au scăzut); 3) conservarea vechii structuri industriale (în timp ce în Europa de Vest se dezvoltă noile tehnologii și noile industrii care presupun un număr mai mic de muncitori); 4) întreținerea unei conștiințe muncitorești (în timp ce conștiința muncitorească a devenit progresiv în vestul Europei „un semn al înapoierii economice, sociale și, la urma urmei, chiar politice” – Richard Bessel).

În postcomunism, clasa muncitoare este profund afectată, iar viitorul ei e încă incert, depinzând de dezvoltarea țării în viitor și de tipul de activități economice care se vor consolida; nu este exclusă nici dispariția acestei clase în viitor, prin absorbția segmentelor ei de către alte clase sociale într-o nouă structură de clasă.

Comparativ cu perioada comunistă, principalele caracteristici ale clasei muncitoare de astăzi sunt scăderea numerică, scăderea importanței ei, șomajul ridicat în rândul muncitorilor și scăderea nivelului de trai. De fapt, are loc un proces de disoluție a vechii clase muncitoare, care a intrat într-o criză profundă, ce se menține și astăzi. A avut loc un proces de deprivilegiere a clasei muncitoare, al cărei răspuns a fost asocierea sindicală reală și acțiunea sindicală, uneori violentă. În acest context s-a manifestat și încă se manifestă conștiința muncitorească drept fenomen întârziat de la începutul secolului XXI. Procesul de adaptare la noua realitate politică, economică și socială a fost dificil pentru clasa muncitoare. Modul în care au fost calificați, angajați și menținuți oamenii la locurile de muncă în perioada comunistă i-a făcut o clasă străină de competiție, imobilă profesional, conservatoare.

Vechea clasă muncitoare traversează în postcomunism un proces de segmentare, segmente dintre care unele se regăsesc în actuala clasă muncitoare, în clasa de mijloc (o mică parte), în țărâtime (cei ce s-au întors în localitățile de origine și se ocupă predominant cu agricultura), precum și în clasa de jos (mai ales foștii muncitori necalificați).

În cercetările de teren efectuate, muncitorii s-au autoplăsat în proporție de aproximativ 70% în clasa muncitoare, 14-17% în clasa de mijloc și 8-14% în clasa țărânimii (Consolidarea democrației în Europa Centrală și de Est și Diagnoza calității vieții – 1999). Când însă în structura de clasă luată în considerare de cercetători nu este prezentă clasa muncitoare, muncitorii se autoplăsează în clasa de mijloc (40%), în clasa de mijloc-jos (45%) și în clase de jos – 13% (Barometrul de Opinie Publică).

Principala sursă de venit pentru muncitori este salariul. Interesele economice nu

se deosebesc de cele ale altor categorii de salariați din afara clasei muncitoare.

În ceea ce privește relațiile cu alte clase, trebuie evitată afirmația existenței unor relații conflictuale cu patronii (cu burghezii, cu segmente ale clasei de sus). Astăzi, clasa muncitoare se află într-o relație tensionată și cu unii patroni, dar mai ales cu statul-proprietar în ceea ce privește privatizarea, acceptată uneori, dar fără disponibilizări, respinsă alteori; prin urmare, nu există o situație clară de relații conflictuale muncitori-patroni.

Țărănimea reprezintă astăzi în România o clasă numeroasă dacă o plasăm în contextul de modernitate europeană la care aspiră.

În perioada comunistă au existat trei tipuri de proprietate asupra pământului: proprietate privată (a „țăranilor cu gospodărie individuală”), proprietate cooperativă (a țăranilor din CAP-uri) și proprietate de stat (din IAS-uri). Fiecărui tip de proprietate îi corespunde un segment al celor ce se ocupau cu agricultura. Segmentarea cultivatorilor pământului s-a produs nu numai din perspectiva proprietății, ci și prin segmentarea muncii agricole propriu-zise, prin separarea muncii manuale de munca mecanizată, ultima fiind efectuată de „mecanizatori” (cu un statut superior lucrătorului manual). Prin urmare, cultivarea pământului era făcută de „țărani cu gospodărie individuală”, de țăranii-lucrători manuali din CAP-uri, de „mecanizatori” și de muncitorii agricoli din IAS-uri. Țărani cu gospodărie individuală și țăranii cooperatori care prestau munca manuală necalificată au fost considerați și pricepuți ca fiind țăranii propriu-ziși.

După 1989 are loc procesul de recompunere a țăranimii, dispărând segmentarea acesteia după tipul de proprietate și, treptat (o dată cu achiziționarea de mașini agricole), va dispărea și segmentarea după tipul muncii efectuate. Segmentele principale care constituie noua țărănime sunt foștii

țăranii cooperatori (lucrătorii manuali) și foștii „țăranii cu gospodărie individuală”; acestora li se adaugă majoritatea „mecanizatorilor”; au devenit țăranii și majoritatea foștilor muncitori navetiști disponibilizați, precum și unii dintre muncitorii deveniți șomeri în orașe și care au optat pentru întoarcerea în localitățile de origine și pentru ocuparea cu agricultura.

Identificarea țăranimii ridică și alte probleme, cum ar fi mărimea suprafeței agricole pe care o posedă, modalitatea de a lucra și rezultatele muncii. Dezbaterile asupra antreprenoriatului în România include și sfera agriculturii; în acest context există opinia că „agricultorul de subzistență” este țăranul (D. Sandu).

În mod cert, determinarea clasei țăranimii și a clasei mijlocii din mediul rural este un subiect cu un anumit grad de dificultate, având în vedere că din clasa mijlocie rurală fac parte și unii dintre proprietarii de pământ și care se ocupă cu agricultura. Discutabilă este limita suprafeței de pământ care îl situează pe proprietar în clasa țăranimii; la aceasta se pot adăuga veniturile obținute (sub formă de produse și bani), raportate la numărul membrilor gospodăriei, comportamentul său economic în general, raportul dintre produsele destinate consumului propriu și produsele destinate vânzării, destinația banilor obținuți din vânzarea produselor. Absența comportamentului antreprenorial nu este suficientă pentru a-l delimita pe țăran de antreprenorul membru al clasei mijlocii.

Spre deosebire de clasa muncitoare, țărănimea nu traversează o criză de identitate, ci, în primul rând, își recâștigă identitatea. Sursa veniturilor sale este pământul aflat în proprietatea sa, iar interesele sale nu plasează țărănimea în relații conflictuale, de concurență sau de dependență cu celelalte clase sociale.

Clasa de mijloc a fost invocată cu insistență încă de la începutul perioadei

postcomuniste. În general, interesul pentru clasa de mijloc își are originea în două probleme: a) identificarea grupurilor, categoriilor de populație care contribuie la formarea și funcționarea economiei de tip capitalist; b) necesitatea evitării împărțirii societății în săraci și bogați atât din nevoia echilibrului și stabilității sociale, cât și pentru echitate în societate.

În România, încă de la începutul perioadei postcomuniste, invocarea necesității unei clase de mijloc puternice a fost făcută mai ales din perspectiva formării economiei de tip capitalist. În mod explicit, clasa de mijloc a fost asociată cu proprietatea mijlocie, cu întreprinzătorul mediu. Numai că structura clasei de mijloc identificată în diverse țări arată că aceasta diferă în funcție de specificul fiecărei țări, de tipul și de stadiul său de dezvoltare; iar transformarea capitalismului s-a manifestat în plan social și prin modificarea componenței clasei de mijloc.

Încă în deceniile cinci-șase ale secolului trecut, Mills constată apariția în societatea americană a unei noi clase de mijloc; vechea clasă de mijloc era formată din fermieri, oameni de afaceri și „profesiile libere”; noua clasă de mijloc identificată de Mills este formată din nonproprietari care desfășoară o muncă nonmanuală („gulerele albe”) – funcționari, manageri, comercianți – și „noile profesii birocratizate” (specialiști cu studii superioare, experți).

În anii '40 ai secolului trecut, Mihail Manoilescu identifica în România o clasă de mijloc formată din „auxiliari direcți ai burghezilor propriu-ziși”, respectiv funcționarii comerciali și industriali, contra-maștrii din industrie, micii negustori, micii proprietari de imobile, meseriașii, micii industriași, învățătorii și preoții de la sate.

În România postcomunistă există două surse de formare a clasei de mijloc: proprietatea privată și profesionalizarea muncii. Societatea românească nu se află în situația

de a avea o clasă de mijloc exclusiv pe baza proprietății private pentru că existau deja în societate segmente care s-au format prin profesionalizarea muncii și care devin segmente ale clasei de mijloc; dar în societatea românească postcomunistă se formează și segmente ale clasei de mijloc pe baza proprietății private și a inițiativei economice private. La modul general, în România este în curs de constituire o clasă de mijloc care ar trebui să fie cât mai numeroasă și mai puternică. Această clasă de mijloc în formare este constituită din segmentele tradiționale (proprietarul și întreprinzătorul mediu), din segmentele rezultate din profesionalizarea muncii și care existau în societate încă din perioada comunistă și din segmente noi rezultate din profesionalizarea muncii prin apariția unor noi profesii și domenii de activitate specifice societății de tip capitalist.

Problema veniturilor clasei de mijloc, în formare în România, trebuie adaptată la situația specifică; există segmente ale clasei de mijloc ce au un nivel al veniturilor realmente mediu și care corespunde imaginii „clasice” asupra clasei de mijloc, dar există și segmentul ce se află, din punct de vedere economic, într-o stare de pauperizare temporară, ca urmare a contextului economic general din țară.

Datorită faptului că procesul de transformare economică (în primul rând) este în curs de desfășurare, iar tranziția postcomunistă la o economie de piață funcțională nu s-a încheiat încă, compoziția clasei de mijloc nu este decisă. Din cauza eterogenității clasei de mijloc, identificarea compoziției ei este mai dificilă comparativ cu clasa muncitoare și țărănimea; identificarea se poate face prin combinarea metodelor subiective cu metodele obiective.

Din cercetarea *Diagnoza calității vieții*, coordonată de Ioan Mărginean, efectuată în ICCV în anul 1999, a rezultat că s-au autoplasat în clasa de mijloc următorii:

Tabelul 1. Clasa de mijloc

	%
- persoanele cu studii superioare	89
- tehnicienii, maiștrii, funcționarii	57
- patronii	50
- muncitorii (meseriași)	17
- agricultorii	8

Aproape jumătate din clasa de mijloc rezultată din autoplasare este formată, conform cercetării amintite, din salariați, lucrătorii pe cont propriu reprezentând 11%, iar patronii 3%.

În condițiile restructurării de clasă, autoplasarea (pe lângă limitele propriu-zise pe care le are) constituie un punct de plecare pentru identificarea segmentelor de clasă și prilej de a înțelege și a interpreta mecanismele subiective ale acestei autoplasări; nu sunt foarte clare rolul dimensiunii economice în autoplasare și cel al concepțiilor reziduale (din perioada comunistă) cu privire la apartenența de clasă, dar în mod cert acestea au un rol în autoplasare.

Pornind de la premisele teoretice asupra clasei de mijloc, de la studierea clasei de mijloc, de la structura clasei de mijloc acceptată în general, de la rezultatele autoplasării și de la unele analize socioeconomice, apreciem că fac parte din clasa de mijloc în formare din România următoarele categorii: cea mai mare parte a persoanelor cu ocupații ce presupun studii superioare; funcționarii, tehnicienii, maiștrii cu studii medii; unii dintre proprietarii agricoli și arendașii; întreprinzători și patroni de firme mici și medii; salariați din domeniile apărare, ordine internă și securitate.

Fiecare dintre aceste categorii au mai multe tipuri de expresie; de exemplu, persoanele cu ocupații care presupun studii superioare pot fi: salariați din sectorul privat sau din sectorul de stat, „profesiile libere”, persoane cu funcții de conducere și coordonatori (directori, manageri) etc. Toți

aceștia se disting de întreprinzătorii și patronii care au studii superioare. Identificarea persoanelor aparținând diferitelor categorii ale clasei de mijloc este mult mai complexă decât pare la prima vedere. Delimitarea proprietății mijlocii, de pildă, ridică probleme în condițiile în care este necesar să se aibă în vedere și specificul fiecărui domeniu. Structurarea societăților comerciale cu capital integral privat în patru categorii (așa cum apare în unele situații ale Institutului Național de Statistică) după numărul de salariați – 1) micro, cu 0-9 salariați; 2) mici, cu 10-14 salariați; 3) mijlocii cu 15-249 de salariați; 4) mari, cu 250 de salariați și peste – nu duce la identificarea cu ușurință a proprietarului mijlociu. Pentru proprietarii agricoli mijlocii, este discutabilă depășirea limitei de 5 ha, iar problema devine mai complicată pentru cei ce au mai multe ocupații și mai multe surse de venit. Un agent social des invocat, ca expresie a spiritului capitalist, este antreprenorul. Termenul are însă o anumită imprecizie, atât în momentul de față, cât și din perspectivă istorică (Cassis, 2002). Astăzi necesitatea existenței antreprenorului este invocată nu numai în fostele țări comuniste, ci și în spațiul vest-european. La Forumul Economic Mondial de la Salzburg din anul 2002 s-a pus problema unei linii directoare pentru încurajarea formării antreprenorului și a mentalității antreprenoriale în țările ce urmează să adere la Uniunea Europeană; cu același prilej, s-a afirmat că, pentru a deveni mai competitivă, Europa trebuie să își creeze un model cultural în care antreprenorul să fie perceput ca un erou, și nu ca fiind ceva „necurat”, dubios, cum este perceput acum. Iar în contextul analizei noastre mai rămâne de clarificat apartenența de clasă a antreprenorului. D. Sandu (1999) afirma că, în spațiul social al tranziției, antreprenorul „nu e o realitate, ci un tip ideal ce se regăsește în realitate în grade diferite și în configurații comportamentale

și atitudinale diferite”. În general, spune el, semnele de maximă relevanță pentru comportamentul antreprenorial sunt obținerea de profit și investițiile. În agricultură, semnele comportamentului antreprenorial sunt legate de prezența luării în arendă, a vânzărilor, a investițiilor, a folosirii tehnologiilor moderne. Antreprenorul este, în agricultură, cel ce transformă gospodăria țărănească în fermă. În aceste condiții – adăugăm noi –, antreprenorul este un segment al clasei de mijloc; dar rămân încă de clarificat puterea sa economică și dimensiunile fermei.

Clasa de sus este mai puțin abordată în analizele cercetărilor, iar prin autoplasare rezultă că are o pondere extrem de mică. Sociologul are însă și alte metode de analiză, de aceea trebuie să se recunoască faptul că se află în curs de formare, ca și clasa de mijloc, poate chiar într-un stadiu mai avansat. Din păcate, clasa de sus a fost abordată mai ales de presă, în maniera specifică acesteia, din perspectiva cumulării discutabile de averi și a vieții mondene. Lista celor mai bogați o sută de români (realizată și publicată de revista *Capital* în noiembrie 2002) are ca limită inferioară a averilor 10 milioane de dolari, iar domeniile din care se obțin acestea, așa cum rezultă din simpla enumerare a lor, sunt eterogene. Dar, în mod cert, clasa de sus din România, în formare, depășește cele o sută de persoane al căror nume a fost publicat (În anii '40 ai secolului trecut, Mihail Manoilescu aprecia că, în România, numărul burghezilor propriu-ziși era de aproximativ 22 500, iar al pseudoburghezilor era de circa 100 000).

Din perspectiva relației status-clasă, clasa de sus îi reprezintă pe toți cei ce se grupează în jurul punctului maxim de pe scala de status care se văd și se tratează unii de pe alții ca egali; ei au veniturile cele mai mari din societate și stiluri de viață specifice.

Dar clasa de sus poate fi abordată și dintr-o altă perspectivă: sunt membrii clasei de sus „capitaliștii” români, marea burghezie a capitalismului românesc în formare? Pornind de la analiza societăților postcomuniste din Europa Centrală și de Est din prima jumătate a anilor '90, de la punctele de vedere ale teoreticienilor clasici (conform cărora acumularea capitalului privat ar trebui să se producă înainte ca instituțiile pieței să poată opera) și de la punctele de vedere din a doua jumătate a secolului XX (conform cărora a scăzut importanța proprietarilor privați individuali), Eyal, Szelenyi și Townsley ajung la concluzia că „este posibil ca societățile central-europene să se dezvolte ca societăți corporatiste sau societăți postcapitaliste fără intervenția istorică a unei *grande bourgeoisie*”. Dar „capitalismul fără capitaliști” nu este aplicabil Europei de Est, inclusiv României, unde regimurile postcomuniste pot fi caracterizate ca fiind sisteme de „capitaliști fără capitalism” – spun autorii menționați.

Revenind la clasa de sus, în formare, din România, se pune întrebarea dacă membrii ei sunt tocmai „capitaliștii” sistemului fără capitalism sau sunt „capitaliștii” sistemului cu capitalism în formare.

Pentru a răspunde, trebuie mai întâi abordată problema fazei acumulării capitalului privat anterioară instituțiilor pieței, caracteristică tranziției clasice, occidentale la capitalism. România a mai traversat o dată în istoria sa tranziția la capitalism și atunci nu a urmat calea clasică datorită condițiilor sale specifice. Cei ce au analizat această primă tranziție au avut și puncte de vedere proprii, dar toți au subliniat particularitățile românești.

Titu Maiorescu afirma că formarea burgheziei românești este un proces de imitație, fără a exista fondul corespunzător. Virgil Madgearu definea capitalismul ca „acea ordine economică individualistă

în care satisfacerea trebuințelor societății se face, în genere, prin mijlocirea întreprinderilor economice”. Mai explicit, pentru a vorbi de „ordine capitalistă”, trebuie să existe două premise: 1) ordine economică individualistă care presupune existența dreptului de proprietate și libertate economică, adică regimul libertății concurenței și libertății muncii; 2) intrarea vieții economice în faza producției de mărfuri, ceea ce implică dezvoltarea marii exploatare industriale, întreprinderea fiind forma tipică de activitate economică. Madgearu considera inițial că în răsăritul Europei exista un mediu social agrar țărănesc care implică dezvoltarea unei ordini economice deosebite de cea capitalistă. Mai târziu, Madgearu afirmă totuși că industrializarea țărilor agrare este o tendință firească. Ștefan Zeletin considera că transformarea economiei românești s-a produs sub influența capitalismului străin, în special a celui englez; rezultatul invaziei treptate a capitalismului englez în Principatele române a fost dezvoltarea comerțului exterior; iar „clasa burgheză română nu este decât forma ultimă pe care a luat-o micul grup al boierilor comercializați în procesul de necurmată prefacere de-a lungul veacului al XIX-lea” („Burghezia română”). Mihail Manoilescu a subliniat și el precipitarea fazelor de dezvoltare istorică și reducerea lor la intervale surprinzător de scurte comparativ cu Europa de Vest: în mai puțin de un secol (1829-1918) au fost traversate trei etape ale capitalismului, respectiv capitalismul comercial, capitalismul industrial și capitalismul organizat (1941).

Astăzi, România se află din nou în situația de precipitare a fazelor de dezvoltare și de tranziție la capitalism. Iar acumularea de capital nu s-a produs în sensul clasic; în România comunistă s-a acumulat capital politic și capital social care, apoi, în postcomunism, au ajutat la acumularea de capital economic. Tranziția de la

comunism la capitalism îmbogățește modalitățile de formare a capitalismului și, probabil, noi forme de tranziție și de constituire a capitalismului sunt pe cale de afirmare. Iar pentru a răspunde afirmațiilor lui Eyal, Szelenyi și Townsley privitoare la faptul că Europa de Est este un sistem de „capitaliști fără capitalism”, sunt necesare câteva considerații privitoare la România:

- a doua tranziție la capitalism se face în condiții specifice, diferențiindu-se din anumite puncte de vedere de fostele țări comuniste din Europa Centrală;

- România nu trece de la comunism la postcomunism, ci de la comunism la capitalism, printr-o perioadă de tranziție în care apare cu o anumită evidență, din punct de vedere cronologic, mai întâi formarea unei clase de mari proprietari;

- în prima parte a tranziției de la comunism la capitalism, lipsind capitalul autohton și nefăcându-se încă pe deplin conversia capitalului politic și social în capital economic, lipseau și capitaliștii;

- într-o a doua etapă a tranziției au început să apară și proprietarii de capital autohton (sursa capitalurilor este subiect distinct de analiză), iar deținătorii acestuia să acționeze ca niște capitaliști;

- într-o a treia etapă, pentru deținătorii de capital devine evidentă nevoia unei economii de piață pentru care militează;

- fazele sunt scurte și se succedă cu rapiditate, separarea lor este evidentă mai ales pentru analist, pentru teoretician;

- postcomunismul este chiar perioada de tranziție de la comunism la capitalism, în care coexistă elemente ale vechiului sistem și ale celui nou, în formare, ce se exprimă inclusiv prin procesul de restructurare de clasă ce constă în transformarea vechilor clase și în formarea unor noi clase, inclusiv cea a capitaliștilor;

- formarea capitalismului românesc este întârziată din cel puțin două motive:

- 1) în perioada comunistă nu a avut loc

încercarea de reformare a sistemului și deci nu s-a format „economia secundară” cu elemente de piață și o mică burghezie socialistă tolerată de birocrăția de stat și de partid; 2) România nu a beneficiat, imediat după căderea comunismului, de aportul capitalului străin.

Revenind la analiza clasei de sus, se poate afirma că din ea fac parte capitaliștii români.

Rămân însă de dat și alte răspunsuri cu privire la clasa de sus: fac parte din clasa de sus managerii marilor firme, marii avocați de succes, medicii de renume și unii dintre specialiștii diferitelor domenii economice, de cercetare, din învățământ? Sau aceștia sunt doar „pseudoburghezi”, cum îi numea Mihail Manoilescu în epoca sa?

Bibliografie

- Bădescu, Ilie. (1999). Structura socială și clasa intermediarilor în mediul rural. Dictatura oligarhiei financiare și agricultura de subzistență (familială). *Sociologie Românească*, 1.
- Bessel, Richard. (2002). Muncitorul. În Ute Frevert, H.G. Haupt (eds.). *Omul secolului XX*. Iași: Editura Polirom.
- Bourdieu, Pierre și Wacquant, Loïc. La nouvelle vulgate planétaire. *Le Monde diplomatique*.
- Cassis, Youssef. (2002). Antreprenorul și managerul. În Ute Frevert, H.G. Haupt (coord.). *Omul secolului al XIX-lea*. Iași: Editura Polirom.
- Chauvel, Louis. (2002). Le retour des classes sociales?. *Problèmes économiques*, iulie.
- Dăianu, Daniel. (2000). *Încotro se îndreaptă țările postcomuniste?*. Iași: Editura Polirom.
- Drăgan, Ion. (1989). Structura socială a societății românești – o configurație modernă. În Ion Drăgan și Călin Atanasiu (coord.). *Structura socială a României socialiste*.
- Eyal, G., Szelenyi, I. și Townsley, E. (2001). *Capitalism fără capitaliști. Noua elită conducătoare din Europa de Est*. București: Editura Omega.
- Ioniță, Sorin. (1996). Capitalismul românesc. O dezbatere fără sfârșit. *Revista de Cercetări Sociale*, 1.
- Madgearu, Virgil. (1999). *Agrarianism, capitalism, imperialism*. Cluj-Napoca: Editura Dacia.
- Manoilescu, Mihail. (1941). *Rostul și destinul burgheziei românești*. București: Editura Cugetarea.
- Mărginean, Ioan. (1999). *Diagnoza calității vieții*. București: ICCV.
- Mărginean, Ioan. (2001). Clasa mijlocie în fostele țări socialiste. *Revista de Cercetări Sociale*, 3-4.
- Mărginean, Ioan și Bălașa, Ana (coord.). (2002). *Calitatea vieții în România*. București: Editura Expert.
- Negrițoiu, Mișu. (1996). Despre economia de piață și tranziție. *Revista de Cercetări Sociale*, 1.
- Sandu, Dumitru. (1999a). *Spațiul social al tranziției*. Iași: Editura Polirom.
- Sandu, Dumitru. (1999b). Drumul antreprenorial: fără încredere, dar cu relații. *Sociologie Românească*, 2.

Abstract

In the beginning of the 90s, after clarifying the political and economical objectives, the post-communist reforms were started in Romania. At the same time, the process of class restructuring began, and it is still in progress at present. This process consists in the transformation of the old social classes (peasantry and the workers), the constitution of new social classes (the upper class, the middle class and the lower class) and a new hierarchization of the social classes. To analyze the new class structure, it's necessary to assess the communist inheritance from the point of view of the class structure and also to clarify the theoretical premises of approaching the class structure, adapted to the Romanian specificity. It is also necessary to analyze the postcommunist changes in general and the ones with a direct effect on the formation of the new class structure.

I consider that now in Romania the class structure in formation is composed of the upper class, the middle class, the lower class, the peasantry and the workers.

The new social classes (the upper class, the middle class and the lower class) are in different stages of constitution : the upper class is in the most advanced stage, while the lower class is the less developed because of the extended poverty as a result of the economic crisis in the Romanian society.

The old social classes are gaining right now a new identity (the peasantry), or they are in an identity crisis (the workers). The detailed analysis of these problems is the subject of the present article.

Primit la redacție : decembrie 2003